

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ

ՏԱՀԿԱՍՏԱՆ, ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱՅԼ ԶԱՆԱԶԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐ ԲՆԱԿՈՂ ՀԱՅՈՑ ՎԵՐԱՅ.

(Շարադարութիւն. Shu kē 14.)

Տիւրքի գաղղիացիին Հայոց վերայ գրած յօդուածին մէջ ⁽¹⁾ կհամարի՝ քէ ստոյգ աղբիւրներու նայելով կարելի է կարծել որ Հայք այժմ 4 միլիոնի կրհասնին, եւ այս կերպիւ կբաժնէ ազգը.

ա) Օսմանեան տէրութեան մէջ,
Արեւելեան եւ հարաւային կողման Հայաստանի, Փոքր Ասիա, Ասորիք, Եգիպտոս, Ռումկի եւ Դանուբեան իշխանութիւն... 2,500,000.

բ) Ռուսաստանի մէջ,
Միջին եւ հիւսիսային մասունք Հայաստանի, Վրաստան, Շիրուան եւ Տաղսան, Ռուսաստանի միւս մասեր եւ Լեհաստան 1,200,000.

գ) Աւստրիոյ մէջ,
Կալիցիա, Պոմուրիան, Թրանսիլվանիա եւ Տանկաստան 25,000.

դ) Պարսկաստանի մէջ 150,000.

ե) Հնդկաստանի եւ ասիական Արեւիկապոսի կղզիներուն մէջ 25,000.

Բոլորը 5,900,000:

Պ. Տիւրքիէն վրայ կբերէ քէ այս գումարիս վերայ աւելցրեմք 100,000 Հայք, որ ցրուած են ախարհիս այլեայլ կողմեր, որք կարելի է քէ հաշուած շէն գումարին մէջ,—բոլոր քիւր 4 միլիոնի կհասնի: Պ. Տիւրքիէն կրսէ քէ Պօլսոյ Հայոց քիւր զանազան կերպով կլիէն այս հիւրիս վերայ գրողներ: Պ. Յ. Հիսարեան, *Բանասիր* օրագրին խմբագրիս, եւ Պ. Բրդրքն Անգլիացին ⁽²⁾ կդնէ Պօլսոյ Հայոց քիւր միայն 400,000, անկասար աղբիւրներէ առնելով. Էօմէն Պոռէն ⁽³⁾ կհասցրնէ այս քիւր մինչեւ 222 հազարի, որոց 205 հազար Լուսաւորական են կրսէ, իսկ 17 հոռովմական. վերջապէս Պ. Ռիկլի ⁽⁴⁾ իբրեւ հիւր տեղեկութիւններէ առնելով կցուցրնէ որ Հայոց քիւր Պօլսոյ մէջ 250 հազար է:

⁽¹⁾ La Société arménienne au XIX siècle, Revue des Deux Mondes, 1854. Այս յօդուածը Պ. Պիլոմէ ոռւսերէն բարգմանած ու 1856-ին երկրորդ տպագրութեամբ Թիֆլիզ հրատարակած է, հանգըր կարեւոր ծանօթաբանութեամբ Պարսկաստանի Հայոց վերայ:

⁽²⁾ Armenia, a year at Erzeroom etc. by Robert Curzon, London, 1 v. 1854.

⁽³⁾ Almanach de l'Empire Ottoman pour 1849.

⁽⁴⁾ Die Türkei und ihre Bewohner, 2 th., 1852.

Մենք կարողութիւն շունիմք սուղելու Հայոց ազգիս քիւր, այլ ի մէջ կբերեմք միայն ուրիշներուն խօսքեր, եւ ի վերջոյ քանի մի տեղեկութիւն կաւելցրեմք Ռուսաստանի Հայոց վերայ: Հայոց քուոյն վերայ քս կարի աւբող տեղեկութիւն տալու համար՝ աւելորդ շեմք համարիւր այս տեղ յառաջ բերել նաեւ քանի մի գիտելիքներ՝ նոր ի լոյս ընծայուած գրքէ մը քաղելով ⁽¹⁾:

Շահնազարեան Կարապէտ վարդապետը կգրէ քէ «Տանկաստան բնակող քիւստնիկ քիւր միւս անյայտ «կմնայ՝ քանի որ այն տեղ կանոնաւոր ազգային «ախարհագրութիւն ջիւնի: Այսու ամենայնիւ Տանկաստանի գաւառներուն մէջ քրած երկար հանապարհորդութիւններս, եւ Պօլսոյ Հայոց Պարսիար-«հարանէն հանած տեղեկութիւններս իրաւունք կու-«տան ինձ հաստատել՝ քէ Տանկաստանի Հայոց քիւր «5,100,000-էն աւելի է: Հայոց մեծ մասը քրասիս «գետին քուլեր, եւ անոր ձորոյն մէջ, Տիգրիս եւ «Եփրատ գետերուն մօտ կբնակի, այսինքն Մեծ Հայք «կոչուած նահանգին մէջ միլիոնուկէս բնակիչ ունի, «որոյ մէկ մասը այժմ Ռուսաց կհպատակի եւ միւսը «Պարսից. մէկ միլիոն Փոքր Հայաստան, 215,000 «Պօլսոյ մէջ. մնացածը ցրուած է Փոքր Ասիա, Ասորիք, Պաղեստին եւ Եգիպտոս:»

Շահնազարեան վարդապետը Ռուսաստանի Հայոց քիւր կդնէ 500 հազարէն մինչեւ 550 հազար. Պարսկաստանի Հայոցը 150,000-էն մինչեւ 180,000, Աւստրիոյ 25,000, Հնդկաստանի 4,500, եւ Կովկասեան լեռներուն մէջ բնակող Հայոց քիւր 15,000 — բոլորը շորս միլիոնի շաք. ուսի եւ մի եւ նոյն քիւր կրլայ՝ զոր եւ Պ. Տիւրքիէն կընդունի, եւ Ռուսաստանի Հայոց քիւրը քս կարբերին մէկմէկէ: Երէ Տանկաստան բնակող քիւստնիկ քիւր անոնց տուած զխմանարկէն ուղեմք հասկընալ, եւ երէ ընդունիմք որ քիւստնիկ եւս կարող է պատահիլ այն տուրքէն, նոյնպէս երէ հաւանական է կարծել՝ որ այն հարկը բոլորովին շմսնէ Օսմանեան զանաւարանը, այն ժամանակ քիւստնիկ քիւր առաւել հաւանական է քս կարծել քան քէ քիւր:

⁽¹⁾ Esquisse de l'Histoire de l'Arménie, Coup d'œil sur l'Histoire ancienne et sur l'état actuel, par G. v. Chahnazarian, in 8°, Paris, 1856, p. 2—3.

Բայց Պ. Տիլորին էլ Շահնազարեան վարդապետը մեկմեկե Եւս Եւս Եւս կերպով կցուցրեն Ռուսաստանի Հայոց թիւը: Տիլորին սոցա թիւը կհասցրեն մինչեւ 1,200,000. իսկ Շահնազարեանը 550 հազար: Այն տեղեկութեան մէջ որ հանուած է «Յաղագս Լուսաւորչական Հայոց» կոչուած յօդուածէն ⁽¹⁾ նշանակուած է ժողովրդոց թիւը արուաց է իգաց Ռուսաստանի՝ հինգ Առաջնորդական միմանկերուն մէջ՝ միայն 557,558 հոգի: Բայց այն բոլորն մէջ մտած չեն հոռովմական Հայք, որոց մեծ բազմութիւնը Կովկասէն անցին Եւ Եւրոպա մէջ կրնակի. ուսի էլ անոր նշանակեալը հաւասար չըլլար: 1840-ին սկիզբները Ռուսաստանի Անդրկովկասեան երկիրներուն մէջ 274,000 Հայ կար, որ որ անցաւ ըստ զօրութեան Թիւրքմենշայի Եւ Ադրբայճանի զաւանգորութեանց՝ Հայոց մեծ մասը՝ Պարսկաստանէն Եւ Տանկաստանէն: Բայց անկէջ առաջ Անդրկովկասեան երկիրներուն մէջ Հայք 50,000-էն աւելի չէին ⁽²⁾: Այսու սովեայնիւ Հայ մասնագրաց ցուցուցած թուէն յայտնի կերելի որ Ռուսաստանի Հայոց մեկ մեծ մասը Անդրկովկասեան Եւ Նոր-Ռուսիա ըսուած նահանգներուն մէջ էլ Ամսերկան կրնակի. իսկ բուն Ռուսաստանի մէջ բնակողները սակաւ են:

Եւ որովհետեւ ձեռներհիս պատճառս շուրջ Պ. Քեդրինի աշխատասիրութիւնը՝ ըստ իններորդ աշխարհագրին, չեմք կարող իմանալ թէ որքան արդեօք կհասցրեն այժմ նա Ռուսաստանի Հայոց թիւը. բայց այն թիւը ճիշդ կերպով գտնելու համար ուրիշ անգամ կհաւաքեմք առաւել մանրամասն տեղեկութիւններ, Եւ կաշխատեմք հաղորդել զնոսա ընթերցողաց՝ օրագրոյս առաջիկայ թուահամարներէն մեկուն մէջ ⁽³⁾:

Ահա հանի զի տեղեկութիւնք Եւս որ Բաղդէ Եւս Ալի-Եւսեան Հ. Ղեւոնդի նոր աշխարհագրութենէն որ Վենետիկ շարած է 1855-ին. «Օսարագի մասնագրերը Հայոց թիւը կընեն 2,000,000. իսկ Հայ «ճեղիմակները—4,000,000. Բայց Եւ միջինը կընեն, «այսինքն բոլոր Ռուսաստան—500,000. Պարսկաստան—100,000-ի շուրջ. Աւստրիա—18,000. «Ամիրկէ—3,000. Եւրոպայի Եւս Հնդկաստան. բոլոր Եւրոպայի երկիրներուն մէջ—100,000-էն աւելի չեն, բայց ի Եւրոպական Տանկաստանէն, որ «400,000 են Հայք»:

⁽¹⁾ Жыгуаз М. В. А. 1856 г.

⁽²⁾ Bulletins de l'Académie des Sciences de St. Pétersbourg, 1841, t. VIII. p. 17—20.

⁽³⁾ Այս տեղ մէջ բերեմք Նախիջեւանի Եւ Նեաքապոլիսի միմանկին Լուսաւորչական Հայոց թիւը, որում կպատշաճին Եւ Ռուսաց կրկու մայրաքաղաքներուն Հայերը: Նոր Նախիջեւանի Եւ անոր ճիշդ զեղչութիւն մէջ, որ բազմութիւն Հայոց զաղրականաց կրնակի—47,000-ի շուրջ են. Եւրոպայի քաղաքներուն, մանաւանդ Խարասուպազարի Եւ Բեդոնիոյ մէջ—4,000-ի շուրջ. Նեաքապոլիս նահանգին մէջ—2,000-էն աւելի. Գրիգորապոլսի Եւ Օստապի մէջ—1,500-ի շուրջ. իսկ Փերթալի մէջ—400. — բոլորը 25,000:

Այլեւայլ լեզուագետներ Եւ պատմաբաններ բնաւ Եւ հաստատ են որ Քիւրսի Եւ Թուրքի ցեղերէն մեկ Բանին աւելնով Հայ են եղեր, Եւ յետոյ մահմետական են եղած: Տօռս լեռներուն մէջ այժմ Եւս Հայեր կը գտնուին որ ամբողջ պահպանել են իրենց ազգութիւնը Եւ հաւասար, թեւ իրենց բարբ, սովորութիւնները Եւ կենցաղավարութիւնը Թուրքաց կերպին նման է. այն զաղրականներուն բնակած տեղը Հայքուն կընուի: Զէյթունցիներուն վերայ նշանակ յիշատակութիւն զգնուի որ ճիշդ Եւ ոչ նոր աշխարհագրութեանց մէջ. միայն Բանի մը տեղեկութիւնք տուած է անոն վերայ Պ. Լանկլուա հայագետ զաղրիացին, որ 1856-ի Մասեաց Աղանույն մէջ շարեցան: Այն տեղեկութիւնները արժանի են մտադրութեան: Պ. Լանկլուայի տուած տեղեկութիւններէն կերելի որ Զէյթունի մէջ 5,000 տուն Հայ կայ, Եւ 15,000 բնակիչ, որ երեք գեղի մէջ ցրուած են: Զէյթունցիք Բաջ Եւ պատերազմող ժողովուրդ են, ինչպէս նաեւ Թիւրքմեններ: Իրենց արհեստն է հանքերէն երկար հանել ու անով շինել շինել. կան մեջերէն նաեւ հողագործներ, դարբիններ Եւ առուստը ընողներ: Նոյն Տօռս լեռանց մէջ կան նաեւ ուրիշ բազմաթիւ Հայեր. Հանին լեռան մէջ 2,000 տուն կայ. Եւրոպա Եւ Կեպուս-Տաղը լեռան մէջ կգտնուին Հայք, բայց սոցա թիւը անյայտ է:

Հայաստան ընդհանրապէս բարձրագիւր խառնակած է երկիր մի է՝ ամեն կողմերէն բարձր լեռներով շրջապատած: Այն լայնատարած երկրին մէջ Մասիս լեռը իւր ձիւնապատ զազարաբեր յաղթանակով հսկայի մը պէս կեցած է: Հիւսիսէն Զալս Եւ Զաւրիկ լեռները կբաժանեն Հայաստանը Սեւ ծովէն: Այս լեռները Կովկասեան լեռներուն պէս բարձր են, Եւ տեղ տեղ անտառներով ծածկած: Տօռս լեռներուն գօտին եմբոս գետին սահմանաց մօտ Հայաստան կմտնէ, Եւ բարձրաբեր խմբով լեռանց կընկուի դեպ ի արեւմտեան կողմը: Հայաստանէն Եւս հեռու չէ Միջերկրական ծովը, որ Ասորաց երկրին ծովագետք կհասնի՝ Լարսիային խմբով, ուսկից Լիբանան լեռանց զազարները կերելին օդոյն պայծառ եղած անտառ: Եմբոս Եւ Տիգրիս գետերը Հայաստանի լեռներէն կը բխին ու անոր սահմանէն դուրս կբախին: Հայաստանի այս մասը այժմ Տանկաց ձեռքն է, Եւ երեք կուսակալութիւն (կայսեր) կբաժնուի. Երզնամ, Խարբերդ Եւ Տիւրքմեն: Ռուսաց Հայաստանին մէջ է բոլոր Անդրկովկասեան երկիրը, որոյ սահմանին են հարաւային կողմէն Եւրասիա գետը՝ մինչեւ Մասիս. արեւմտեան կողմէն մինչեւ Կարմուշ՝ այսինքն Երզնամի երկիրը կհասնի. իսկ արեւելեան Մուղանի ձորերէն կերպայ կհասնի մինչեւ Կասպից ծովը: Այն մեծամեծ գետերէն զոս Հայաստանի լեռներէն կբխին անհամար աղբիւրներ, որ կոռոզանեն Եւ պղտաբեր կընեն այն ձորերն ու հովիտն որ ժամանակով Հայաստան

սանի ժառանգ եւ գործունեայ բնակիչներուն մեծամեծ հարստութեանց պատճառ եղեր են: Հայաստանի դիրքը երկու ծովի ու մեծամեծ գետերու մէջ լինելով, իւր առաս բերեալուն պատճառաւ մեծ վաճառասեղի եւ օտարաց:

Հին ասէնի Հայերը Տիգրիս եւ Եփրատ գետերուն վերայ նստաբնակ ընելով, իրենց արդեամբքն ու բերքովը կկերակրէին Նինուէն, Բաբելոնն ու բոլոր արեւելքը: Այս ալ յայտնի ապացոյց մի է որ Հայք հին ասէնը ժառանգ երկրագործ էին. բայց երբոր այնքան աւերմունքներով Հայաստան տակն ու վրայ եղաւ, Հայոց սիրն ալ պաղեցաւ երկիր գործելէն, վասն զի գիտէին քէ իրենց ցանածը ջախի կարեւան իրենք փախել ու վաղել: Մինչեւ ցայժմ եւս Հայք իրենց լեռներուն մէջ առատել խաւարածութիւն կրեն քան քէ երկրագործութիւն, քէն Ռուսաստանի Հայոց, մասնաւոր Ալեքսանդրապոլսոյ եւ Ախլաթիայի գաւառներուն բնակչացը մեծ մասը հողագործ են: Անգրկովկասեան Հայերը, ցորեն, բամբակ, տոնն ցորենը (*shof yoyasur*) կտրմանէն, շերտ կտրմանէն ու ապրիւն կգործեն, եւ ով որ միջոց ունի խաղողի այգի ունենալու՝ զինի կտրմէն եւ օղի կհանէ: Թերեւս հողագործութեան սերն ալ սկսեց զՀայս, 1828—1829 տարիներուն, ելլել բազմութեամբ Պարսկաստանէն եւ Տանկաստանէն ու Ռուսաստան երթալ, որ առատել վստահ էին քէ այնի իրենք վայելեն իրենց ցանած հունձերն ու պտուղները:

Հայաստան ամեն տեսակ ցորեն կտրէ. իւր պտուղները մինչեւ ցայժմ անուանի են: Այն տեղ Երուզայի մէջ եղած ամենայն կերպ պտուղներ կրունին, ինչպէս խնձոր, նարինջ, ձիթենի եւ այլն եւ այլն: Բնութիւնը առաստապէս լցեր է իւր բարիքը Հայաստանի մէջ. բայց Հայք անգաղաւթ եղութիւն, հալածանք եւ շարժարմի կրելով այլազգի ժողովուրդներէ՝ ցիրեցան եղած են աշխարհիս երեսը, հանգստութիւն փնտրելով օտար եւ հեռաւոր երկրներու մէջ: Այն գործունեայ Հայերն որ Այրարատայ փոխեան եղած են՝ այժմ բարեկաւ փառաբանքի եւ բնակիչք եղեր են Ուկրաինայ, Արեւմտեան Հնդկաստանի, Հարաւային Ռուսաստանի եւ գրեթէ բոլոր Երուզայի տարածքաց մէջ: Ամեն տեղ այնքանի եւ աշխատասեր են. նոցա վաճառականութեան յարմարութիւնը ամենայն տեղ կրենի եւ ամենուն յայտնի է: Զարմանալի հարստութեամբ, աշխուժութեամբ եւ սրտով կկատարեն առեւտրական գործերը, քէն մեծ ուսումնական գիտութեան տէր շէն: Ամենայն արեւելեան վաճառասեղիները իրենք կգրսնուին, ինչպէս Պոմպայ, Կալկաթա, Մասրա, Սիամ, Պոնդիչ, Ճաւա, Միլիմ Ասիա եւ Զինաց սահմանները: Հայք հարուս եւ զովելի վաճառականք են Սինկապուրի եւ Գանթոնի մէջ: Ափրիկէի մէջ Հայերը առուտուր կրեն Ադիսաբեդրա, եւ մինչեւ Եթովպիա, որ է Հապեասան: Իսկ մեծ կտնայնք

զանոնք Երուզայի սօնականաւոր մէջ, զոր օրինակ Նիմի-Նովկորաս, Լիփաիա, Մարսիլիա, Լիվոնոյ, Օսեսա եւ ամենայն տեղ ուր որ վաճառականութիւնը կծաղկի: Յայտնի է որ բոլոր աշխարհի Տանկաստանի ներքին վաճառականութիւնը Հայերուն ձեռքն է, եւ արեւմտի դրամական գործողութիւնները քէ Պոլսոյ եւ քէ բոլոր Օսմանեան տէրութեան մէջ կատարողները Հայք են: Սակ կտրելը, վառօղ շինելը, հանք փորելը, երկաթի, շախալի եւ ապրումի գործարանները Օսմանեան տէրութեան մէջ՝ Հայոց ձեռքն են: Պոլսոյ երեւելի ակնավաճառները, ոսկերիները, ժամագործները եւ փայտագործները՝ ամենքն ալ Հայք են: Նոյն մայրաքաղաքին բնակիչները Ասիական Տանկաստանէն եկած Հայք են, եւ շատ անուանի են իրենց ուժովը եւ հաւատարմութեամբը: Պոլսոյ մէջ ընդհանրապէս աղքատ Հայոց թիւը մինչեւ 50 հազարի կհասնի. սոքա Հայաստանէն կուգան ու տեսակ տեսակ աշխատասիրութեամբ եւ զանազան արհեստներով օրուան ապրուստին կհարեն: Նոցա մէջն շատերը՝ փոքր մի փող ժողովելէն ետք առուտուրի ձեռք կգարնեն եւ մեծամեծ հարստութեան տէր կլինին:

Հակմէյսքեր անունով գիտուն անձը, որ Կովկասեան բնակչաց մեկ նկարագիրը հրատարակած է, այսպէս կխօսի Անգրկովկասեան Հայոց վերայ. «Հայք ընդունակ, գործունեայ եւ ուսումնասիր լինելով, «կրտ», այն տեղի բնակիչներուն մէջ առաջին կարգն «ունին»: Յետոյ այս խօսքերս ալ կաւելցնեն. «Հայք կերպարանով խոճոր ու ծանրաշարժ են. բայց առնուց կերպարանացը նայելով՝ դասողութիւն ընել «շինիր նոցա խելացը վերայ, որ ընդհակառակն «շատ բարակ է: Այս վերջի յատկութիւնը առատել «ունին Տանկաստանէն եղած Հայերը, որ իրենց հաւատարմութեամբը աւելի վեր են քան քէ Վրաստանի «եւ Պարսկաստանի մէջ բնակող Հայերը: Անգրկովկասեան փառաբաններուն մէջ մեկ ձեռագործ մը՝ մեկ «արհեստ մը ջկայ որ Հայք զգիտան:»

Պարսկաստան բնակող Հայոց այժմեան վիճակը շատ ողբալի է: Շահ Աբբասայ Հայաստանէն 1605-ին գերի վարած Հայոց մեկ մասը պարսաւորեցաւ ընդունիլ մանկական կրօնը. իսկ միւս մասը փոխադրեցաւ Հնդկաստան, Ճաւա կղզին եւ յետ բազում ժամանակաց Ռուսաստան: Նոր Զուղայն, որ ասէնով բազմամարդ եւ հարուս փառք էր, այժմ առաջուան փառաւորութեան ստուերն անգամ չունի⁽¹⁾:

Անգրկական Հնդկաստանի Հայերը, նոյնպէս եւ Սումաթրայի ու Ճաւայի մէջ բնակողները, քէն սակաւաթիւ են, բայց իրենց բարոյականութեամբը, ուսումնասիրութեամբը եւ ազգասիրութեամբը շատ աւել-

(1) Տես Մանօք. Պ. Պերժէկ՝ Տիպոլիի յօդուածին վերայ:

լի վեր կհամարուին քան թե ուրիշ շատ տեղերու Հայերը, և մեծ հարստութեան տէր:

Աւստրոյ Սուշսկա քաղաքին մէջ Հայք քեպէտե սակաւաբնէն, այլ պահպանեալ են իրենց լեզուն և դաստաններ. բայց նոյն տեղերէն միւս քաղաքներուն մէջի Հայերը կորուսեալ են իրենց ազգութիւնը, և խառնուեալ են տեղացի բնակչաց հետ:

Հայք ամենայն տեղ ուր որ բնակեալ են՝ միշտ ցայժմ հաստատ պահպանեալ են իրենց ազգային կերպարանքը: Պարոն Տիւրքիէն կրտսէր թէ «Այն կերպարանքը հարիւրամարդ տարեալ անցնելէն ետեւ ալ անփոփոխ և անփոփոխ մնացեալ է Հայոց մէջ, որպէս և «Հրէիցը իրենց ազգին մէջ»:

Պ. Ռիվլիտ գերմանացի ճանապարհորդը այս նկատիւ վերայ այսպէս կգրէ. «Հայոց ազգին բուն և կատարեալ կերպարանքը ամենայն յսակութեամբ պահպանուած կտեսնուի Պոլսոյ գործաւորներուն և «բեռնակիրներուն մէջ». զոր և այսպէս կկարագրէ. «Նոցա հասակը 5½ տնտեսաբան մօտ է կրտսէր, «մարմինը ուժեղ և յաղթանակաւ, զիտոյ գանկը «զնայեալ և երբեմն բրգաձեւ, երեսի անկիւնը 80 «և 85 աստիճաններուն մէջ, մազերը սեւ, դեմքերը «նշտաւոր, քրքրերը մեծ և արծաւունցն, երեսներուն «գոյնը բոլոր, շրթունքները հաստ, աստիճանները «մալ ու ցանցաւոր»:

Պ. Տիւրքիա-թուրք-Մոնթենեո ճանապարհորդը այս յսկութիւններն ալ դիտեալ է Հայոց վերայ. «Վիզերը «կարն ու հաստ է, կրտսէր, իրանները լայն, ոտներն ու «ձեռքերը կարն ու ջրոտ: Հայոց կանայքը բանի որ «մանկահասակ են և հաստը սկսած շէն, առ «հաստակ շատ գեղեցիկ են, որպէս և երեւոյցի «ճանապարհորդք միաբերան կկրկնեն: Շատ կսիրեն «փառաւոր հագուստներ հագնել և բանկազին քա- «րէնով զարդարուիլ. անոնց զիտոյ զարդարանքը «հիմնաւոր տեսնով ու վարպետութեամբ շինուած կըլ- «լայ» (*). մազերն սեւ են, աչքերը վառվառն են ու

(*) Այս ըստն առաւել կարծմարի Արեւելեան Հայոց. իսկ Ռուսաստան և Եւրոպայ բնակող Հայոց կենցաղավարութիւնը և հագուստները՝ կարելի է ըսել թէ ամենեւին

«նոյնպէս սեւ, արեւանումնն ու յոնքերը գեղեցիկ «միայն թէ իրենց քաղաքները տեղ է, որ ըստ ասիա- «կան սովորութեան՝ ոտներն ծալած նստելէն առաջ «կուզայ»:

Թեպէտէ վայելուէ և մեզ այս համառօտ նկարագրութիւնը շփոթացուցած՝ խօսիլ Հայոց ազգին բարուրը վերայ, բայց ազգի մը բարոյականութեանը վերայ դաստատան կտրելը առհասարակ մեծ է դրժուար գործ է: Այսպիսի գործի մը ձեռք զարնելու համար՝ հարկ է երկար ժամանակ դիտել զննել ազգին կենաց ամենայն մասը հանգամանք, ծանօթանալ ազգային բարուրը լաւ կողմերուն, և այն՝ արդարապէս և անաշտ կերպիւ, և ոչ հարեւանցի տեղեկութեամբ և կողմնասէր հայեցումով: Այս համառօտ յօդուածիս մէջ զայս եւս կարող եմ ըսել թէ Հայք շատ լաւ տնտեսներ են. նոցա մէջ բնակեցեալ են ազգակցական կապը առաւել հաստատ կպահպանուի ու կմնայ քան թէ ուրիշ ազգաց մէջ. հաւատարմութիւնը որդիք են իրենց մայր եկեղեցւոյն՝ որ է Լուսաւորեալեան բնուածք. հաւատարմութիւն են նաեւ այն տեղերէն, որոց հովանաւորութեան ներքոյ կը գտնուին:

Ճշմարիտ է որ բազմադարեան ստեղծութեան լուծը Հայոց բնութեանը վերայ բանի մը արտաւոր նշաններ բողբէ, ինչպէս որ կտեսնեմք նոյնը նաեւ այլ ամենայն նուաճեալ ազգաց վերայ. բայց միթէ այդ բանը իրաւունք կուտայ լուսաւորեալ մարդոց բամբաստելու բոլոր Հայոց ազգը, ինչպէս որ բանի մը հեղինակները քրտն են: Փոխանակ այնպէս բամբաստելու՝ պէտք է որ ուսման ու գիտութեան յարգը և համբանները ցուցնեն իբրեւ միջոց կամ գործիք փառաշէնու այն պակասութիւնները՝ որ պատմութեան աղետալի անցեալէն առաջ եղած են. մանաւանդ որ Հայոց ազգը, ինչպէս հին ժամանակ՝ նոյնպէս և այժմ, եռանդուն ուսումնասիրութեամբ միշտ աւելանի եղած է:

Ի տուր բնագրէն Պ. ՔԱՐԱՌԻՆՈՎԻ բարձրագոյնաց Բ. ԱԹԱՄԱՆԵԱՆ:

տարբերութիւն չունին բնիկ բնակիչներուն կերպէն ու կենցաղավարութեան:

ՍԵՒԱՍԹՈՓՈՒԼԻ ՆԱԽԱՀԱՆԳՈՒՄԻՆ ՄԷՋ ԸՆԿՂՄԱՅ ՆԱԽԵՐՐ.

Խրիմու վերջին պատերազմին ցաւալի հետեւանքները մէկ տեղ մի ալ այնպէս յայտնի չեն երեւնար՝ ինչպէս Սեւասթոփոլ քաղաքին վրայ և անոր քովերը: Իրաւ է որ շատ շէնքեր ճորդուելու վրայ են, և արդէն 42,000

բնակիչ կհամարուի քաղաքին մէջ, բայց բնականաբար փախաբէլի է որ աւելի շուտով կենդանանայ և առաջին պայծառութեանը գոնէ ըստ մասին հասնի այն հոյակապ՝ բայց զոքարդ և կիսամեռ քաղաքը: